

De historie achter de legende

Zoals wij haar nu kennen, vertelt de legende, dat Augustinus, bezig met het schrijven van zijn beroemde boek "De Trinitate", eens in gepeins over dit mysterie langs het strand van de Middellandse Zee liep. Hij trof daar een jongetje aan - vaak afgebeeld als het Christuskind of als een engeltje - dat zeewater in een zankuiltje schepte. Op de vraag van Augustinus wat het daar aan het doen was, zei het kind: "Zo is het ook voor de mensen onbegonnen werk, het geheim van de Heilige Drieëenheid te willen doorgronden."

Het verhaal, waarvan de Augustinuskenners H.I. Marrou in de bundel voor Henri de Lubac (1964) de geschiedenis heeft beschreven, stamt uit het einde van de 12de eeuw. Aanvankelijk was het bedoeld om als exemplum te dienen voor degenen die aan het gelovige kerkvolk over de Heilige Drieëenheid iets duidelijk moesten maken. Caesarius van Heisterbach (+1240) heeft het verhaal in zijn "Dialogus miraculorum" opgenomen, waardoor het in de Middeleeuwen grote populariteit genoot. De gebeurtenis zou zich hebben afgespeeld aan de oever van de Seine, waar een niet met name genoemde theologieprofessor van de Parijse Universiteit met dit probleem worstelde. Thomas van Cantimpré (bij Brussel), lid van de Orde der Dominicanen, die als vele andere Orden leven volgens de door Augustinus geschreven kloosterregel, heeft het voorval in zijn

"Biënboec" (1263) verplaatst van de Seine naar het strand van de Middellandse Zee, en de onbekende theoloog vervuilde voor de grote kerkvader Augustinus, bisschop van het Noordafrikaanse Hippo (nu Annaba, vroeger Bône, in Algerije). Van hem was immers bekend, dat hij over de Triniteit een groot werk heeft geschreven. Mogelijk omdat men via de Cisterciënser van Heisterbach nog wist, dat het verhaal betrekking had op een naamloze Parijse theoloog, heeft het nog heel lang geduurd voordat de legende een haast verplicht onderdeel zou worden in de iconografische cycli die het leven van Augustinus uitbeelden. In die van de 14de eeuw komt zij nog niet voor; evenmin in het iconografisch programma, dat de Parijse Augustijn Jacques Legrand (ca 1365-1415) speciaal voor zijn medebroeders opstelde. Dit bevat 48 uit te beelden voorstellingen met twee- of meerregelige verzen om die er eventueel onder aan te brengen.

Een halve eeuw na Legrands dood schilderde Benozzo Gozzoli tussen 1463 en 1465 zijn beroemd geworden zeventien episoden uit het leven van Sint Augustinus in de Augustijnenkerk van San Gimignano, in de buurt van Siena. Hier treffen wij, voor zover bekend, voor het eerst de legende aan van Augustinus met het engeltje, dat door zijn kruisnimbus duidelijk het Christuskind voorstelt.

EREMIETEN EN KANUNNIKEN

Dit fresco, verbonden met een ander legendarisch verhaal over Augustinus, krijgt een polemisch stempel opgedrukt in de reeds lang heersende strijd tussen de Eremieten van Sint Augustinus en de Reguliere Kanunniken van Sint Augustinus. De controverse ging over de vraag, wie van de twee de oudste en echte zonen van Augustinus waren. Beide Orden beschouwden zich toen nog als door hem gesticht. Uitgangspunt van deze strijd was de rustplaats van het gebeente van Hippo's bisschop, Pavia. In deze Noorditaliaanse, op zo'n dertig kilometer ten zuiden van Milaan gelegen, voormalige residentie van de koningen der Longobarden, staat een zeer oude kerk, de San Pietro in Ciel d'Oro (Sint Pieter met de Gouden Hemel). De crypt bevat het gebeente van de filosoof-martelaar Boethius, hier circa 525 begraven. Naar dezelfde

kerk bracht koning Luitprand omstreeks 725 de relikwies van Sint Augustinus over, die hij op Sardinië - waar na de inval van de Islam in Noord-Afrika het lichaam van de kerkvader was heengebracht als een vlucht - had losgekocht. Naast de kerk bouwde hij een klooster voor Benedictijnen. Deze monniken werden in 1221 vervangen door Reguliere Kanunniken van Sint Augustinus.

Intussen waren in verschillende streken van Noord- en Midden-Italië groeperingen ontstaan van in gemeenschap volgens dezelfde regel van Augustinus levende kluisenaars. Deze groepen werden in 1256 door paus Alexander IV in één Orde verenigd: de Eremieten van Sint Augustinus, later een van de vier Bedelorden. Eerst in 1327 gelukte het hun prior generaal Willem van Cremona (+1356) van paus Joannes XXII het verlot te verkrijgen, bij het graf van de Ordesvader een klooster te bouwen. Enkele jaren later werd dit met geldelijke steun van de over Europa verspreide Augustijnenprovincies aan de andere kant van de basiliek opgericht. De Kanunniken zouden voortaan de linkerhelft van de kerk bedienen, de Eremieten de rechterhelft.

PROTEST TEGEN COËXISTENTIE

Hoe de paus ook gemeend mocht hebben de coëxistentie van Kanunniken en Eremieten bij het graf van Augustinus goe geregeld te hebben, de protesten van de eersten tegen de komst van de tweeden dateren al van een maand na de uitvaardiging van de Bulle - een strijd die eeuwen zou gaan duren. Men zag er zelfs niet tegen op, elkaar in de kerk met kaarsen en kandelaars te lijf te gaan. De protesten waren echter tevergeefs, want de Eremieten genoten het vertrouwen en de waardering van de paus, omdat hun theologen, te beginnen met Aegidius Romanus (+1316), de grondlegger van de Augustijns-theologische school, waartoe ook Willem van Cremona behoorde, vooral de wereldlijke macht van de pausen door hun geschriften verdedigden. Bovendien hielden zij zich, in tegenstelling tot de Kanunniken, intensief bezig met de bestudering van Augustinus' werken. Niet alleen waren de Kanunniken van oordeel in Pavia de oudste rechten te hebben, maar ook het monopolie. Het instituut van in religieuze gemeenschap samenle-

vende, aan kathedralen en grote kerken verbonden priesters was dan wel juridisch ontstaan in de tiende/elfde eeuw - in ieder geval eerder dan de Vereniging van de Eremieten in 1256 - maar zij voerden hun oorsprong terug tot de reguliere gemeenschap die Augustinus in zijn bisschopshuis te Hippo had gesticht. In de veertiende eeuw kenden zij verschillende over geheel Europa verspreide congregaties; de bekendste in de Nederlanden was de in 1387 begonnen Congregatie van Windesheim, waartoe in het begin van de 15de eeuw ook Mariënhage behoorde. Van de andere kant trachtten de Eremieten hun oorsprong terug te voeren tot het klooster, dat Augustinus vóór zijn bisschopswijding in zijn ouderlijk huis te Tagaste was begonnen, nadat hij enkele jaren na zijn bekering en doop te Milaan (386-387) in Noord-Afrika was teruggekeerd. De kern van de kwestie was : voor wie had Augustinus nu zijn regel geschreven ?

INITIATIEFNEMER

Keren wij terug naar San Gimignano. Doelbewust heeft de initiatiefnemer van de Augustinuscyclus, prior Dominicus van San Gimignano OSA, ook wel Strambi geheten (+1492), die aan de Parijse Universiteit theologie had gestudeerd deze legendarische gebeurtenissen door Benozzo Gozzoli in de absis van zijn kloosterkerk laten schilderen. Rechts op de voorgrond (zie afbeelding) zien wij Augustinus zijn Regel geven aan de eremieten. Naar men aanneemt heeft Gozzoli prior Strambi geportretteerd in de monnik die (voor de beschouwer links) naast Augustinus is neergeknield. Links boven op de berg is Augustinus in gesprek met een aantal in mantels gehulde mannen, en links op de voorgrond is het voorval met het engelkje afgebeeld, waarover aanstonds meer. Ons inziens is de interpretatie die Jeanne en Pierre Courcelle in hun "Iconographie de Saint Augustin" (II, 1969, p. 100) van dit fresco geven (zij zien hierin een presentatie van Kanunniken, Eremieten en zelfs een Praemonstratenser) bezijden de waarheid. Tegen de achtergrond van de felle strijd tussen beide groepen van Augustinus' geestelijke zonen, die zich niet beperkte tot Pavia, maar zich over geheel Europa uitstreckte, en nog geen twintig jaar na het ontstaan van dit fresco (1465) zijn hoogtepunt bereikte, vinden wij deze opvatting ongegrond. In beide kampen werd de pennestrijd verhevigd opgevoerd. Paulus Olmi van Bergamo publiceerde in 1479 te Rome zijn "Apologia ordinis heremitarum sancti Augustini". Twee jaar later verscheen van de hand van de prior generaal van de Augustijnen, Ambrosius van Cori (+1485) een lijvige incunabel, waarin hij naast een levensbeschrijving van Augustinus onder andere ook een "Verdediging van de Orde der Eremieten van Sint Augustinus" liet drukken, als "antwoord op de aantijgingen van de zogenaamde Reguliere Kanunniken van de Congregatie van Frisio-naria" (Rome 1481). Hij droeg het boek op aan de vroegere Franciscan paus Sixtus IV en zorgde ervoor, dat in het generaal kapittel van zijn Orde in 1482 de bepaling werd goedgekeurd, dat elk convent en iedere gegradeerde in de Orde het boek moest aanschaffen. Hetzelfde kapittel bepaalde

Augustinus in gesprek met de eremieten van Monte Pisano aan wie hij zijn Regel geeft. Links de 'strandscene'. (Een van de fresco's van Benozzo Gozzoli in de augustijnenkerk te San Gimignano).

op straffe van excommunicatie, dat in elke Augustijnenkerk van enige betekenis een afbeelding geschilderd zou worden van Sint Augustinus in ordeshabijt, met daaronder als titel : "Sanctus Augustinus fundator ordinis fratrum Eremitarum". Zoals reeds blijkt uit de titel van Ambrosius van Cori's "Defensorium", deed de tegenpartij er niet het zwijgen toe. Hun meest vruchtbare pamfletist was Eusebius Conradus (+1500). Onder andere verscheen in 1479 van hem een "Antwoord tegen een leutenaar van de Augustijneneremieten" en rond de jaarwisseling 1483-1484 zijn "Korte aantekening op de dwalingen van degenen die schrijven dat Augustinus een eremiet was". Ook hij droeg het laatste werk op aan Sixtus IV en aan alle kardinalen van zijn tijd. De paus vond, dat het nu wel genoeg was, en legde in zijn bulle "Qui Apostolis praecepit" van 11 mei 1484 de vechtersbazen het zwijgen op. De controverse bleef echter tot in de zeventiende eeuw nasudderen.

LEGENDARISCHE TRADITIE

Het is daarom, dat wij de uitleg van de beide Courcelle's bij het twaalfde fresco van Gozzoli in San Gimignano niet kunnen onderschrijven. Met Rudolf Arbesmann, de uitgever van Friemars Tractatus, zijn wij van mening, dat de groep mannen links boven, die met Augustinus in gesprek zijn, de eremieten voorstellen van de Monte Pisano, ten noorden van Pisa. De witte figuur in het midden is geen Praemonstratenser of Reguliere Kanunnik van Sint Norbertus : die dragen een ander habijt. Er zijn twee mogelijkheden : ofwel hij is een novice van de Augustijnen-eremieten, die - zoals tegenwoordig nog gebruikelijk - voor hij zijn geloften aflegt gekleed gaat in een wit habijt met lang-afhangend scapulier; het kan echter ook een geproefste monnik zijn in het witte habijt, dat de Augustijnen-eremieten vanaf het begin mochten dragen binnen de omheining van de

kloostermuren. Ging men daarbuiten, dan was men verplicht het officiële zwarte habijt te dragen. Het witte habijt werd ook onder het zwarte gedragen; dit is duidelijk te zien in de figuur die Augustinus voorstelt, links : onder het habijt uit verschijnt de witte rand van het onderhabijt, en ook binnen zijn kap is de witte zichtbaar.

Welke traditie men ook voorstaat, de bedoeling van Dominicus Strambi lijkt ons in dit fresco duidelijk naar voren te komen, namelijk, om door middel van deze drie voorvallen te laten uitbeelden : dat Augustinus - vóór hij van Milaan uit naar Noord-Afrika terugkeerde - eremiet was, zijn Orde van Eremieten hetzij in Monte Pisano of in Centumcellae heeft gesticht, er zijn Regel heeft geschreven en een begin maakte met zijn boek over de Heilige Drieëenheid.

Het komt ons eveneens niet als een toevalligheid voor, dat de eerste uitbeelding van de Augustinuslezing met het engelkje op de muur van de kerk te San Gimignano verscheen. Wij hebben al gezien, dat dit voorval werd gecombineerd met de legendarische traditie, die benadrukt dat Augustinus als eremiet Toscane aandeed op zijn reis naar Afrika. Deze twee "gebeurtenissen" leefden zeer sterk bij de Augustijnse Observantencongregaties die, ontstaan tegen het einde van de veertiende eeuw, zich in de loop van de volgende eeuw snel over Europa verspreidden.

OBSERVANTEN

De terugkeer naar de oorspronkelijke levensstijl van de Augustijnen - zij waren immers in 1256 uit diverse eremietengroepen tot één Orde samengevoegd - en een striktere beleving van Augustinus' kloosterregel hangen nauw samen met de algemene hervormingsbeweging die in geheel West-Europa, onder andere door Geert Groote met zijn Moderne Devotie, op gang kwam. Het was mede een reactie op de verdeeldheid in de Kerk door

het Westers Schisma, waardoor twee, later drie pausen in Rome en Avignon elkaar het primaatschap bestreden, een verdeeldheid die doorwerkte in bisdommen en kloosterorden. De bedelorden, als Minderbroeders en Dominicanen, maar ook Benedictijnen en Cisterciënzers, zelfs Augustijnse Kanunniken - denk aan de Congregatie van Windesheim - namen deze hervormingsdrag van elkaar over. Al deze hervormingsbewegingen ondervonden in de meeste gevallen de steun van de stedelijke regeringen, die de Observanten - soms met sterke hand - hielpen bestaande conventen over te nemen of nieuwe te stichten.

Zo ontstonden ook binnen de Augustijnse Observantencongregaties, die weliswaar met de oorspronkelijke Orde verbonden bleven, maar toch van hun generale oversten een bepaalde zelfstandigheid verkregen met een eigen organisatie, met eigen jaarlijkse kapitels en statuten, en met een eigen algemene overste, die de titel kreeg van vicaris-generaal. De eerste Observantencongregatie van de Augustijnen was die van Lecceto, gelegen in de buurt van Siena en gesticht in 1385, één jaar na het overlijden van Geert Groote. Bij deze Observantencongregatie wilde Domenico Strambi, dat het convent van San Gimignano - hij wordt daar voor het eerst vermeld in 1445 - zich zou aansluiten, hetgeen ook het verlangen was van de stadsregering. Zijn medebroeders wilden echter van geen hervorming weten. Gedesillusioneerd vertrok Strambi in 1450 naar Parijs om het doctoraat in de theologie te behalen. De stad San Gimignano bekostigde zijn verblijf en studie aldaar. Aan de Sorbonne behaalde hij op 4 maart 1456 het licentiaat en hij promoveerde precies een jaar later tot doctor in de theologie. In december 1457 riep het stadsbestuur Strambi terug om de hervorming van zijn con-

vent weer op te nemen, hetgeen wederom niet gelukte. Na nog in 1462 en 1463 enkele opdrachten van de prior generaal in Londen uitgevoerd te hebben, zien wij hem in 1463 weer in San Gimignano terug. Hij geeft dan aan Benozzo Gozzoli de opdracht om, geheel in de geest van de Observantenbeweging, de Augustinuscyclus in de kerk te schilderen, welke in 1465 was voltooid. Ondanks Strambi's inspanningen het klooster bij Lecceto te doen aansluiten, bleven zijn medebroeders zich verzetten. In 1470 werd hij benoemd tot vicarius van de Augustijnen te Londen, en in 1478 tot vicarius van de prior generaal in de provincie van Siena.

Twee jaar later doen de vroede vaders opnieuw een dringend beroep op Strambi naar San Gimignano terug te keren. "Wat hebben wij aan de prachtige schilderijen in de Sant' Agostino als U daar niet bent", laten zij weten. Strambi stemt toe, op voorwaarde dat de stad hem zal helpen het convent onder de Observantencongregatie van Lecceto te krijgen. Dat werd in 1481 op last van prior generaal Ambrosius van Cori gerealiseerd, waarna pauselijke bevestiging volgde op 20 maart 1483. Terecht eerde de zeventiende-eeuwse historicus van Lecceto, Ambrosius Landucci, de nagedachtenis van Fra Domenico als de nieuwe stichter van het beroemde convent van San Gimignano. De op zijn initiatief vervaardigde schilderijen van het leven van Sint Augustinus hadden intussen wereldfaam verworven.

In de Duitse landen treedt het verschijnsel van kloosterhervorming op in het begin van de vijftiende eeuw, namelijk in onderscheiden conventen van de vier Ordesprovincies. Het sterkst was dit het geval in die van Saksen-Thuringen, waar de krachten werden gebundeld - eerst door Heinrich Zolter (+1460) en daarna door Andreas

Proles (1429-1503) - tot een zelfstandige Saksische Observantencongregatie, die dwars door de provincies heen liep, vanzelfsprekend niet altijd met instemming van de betreffende provinciaals.

Tot deze congregatie behoorde in 1493 het klooster van Haarlem, evenals Enkhuizen, en in 1516 ook Dordrecht.

AUGUSTIJNS GRADUALE

Hiermee zijn we aangekomen bij de aanleiding van ons verhaal. Er is namelijk van ons voormalig klooster te Haarlem een prachtig verlicht handschrift ontdekt in de Public Library van New York, waarvan men vroeger aannam, dat het uit Zuid-Frankrijk of Noord-Italië stamde. Het is een lijvig Graduale, bevat 313 folia, meet 53,3 bij 39,5 centimeter, en is geschreven door Leonard van Aken OSA in 1493-1494. In 1989 is daarvan melding gemaakt in enkele studies, die op grond van de in de miniaturen voorkomende families met hun wapenschilden hebben aangetoond, dat het Graduale uit Haarlem komt.

Omdat in die studies nogal wat onduidelijkheden en verkeerde toekenningen voorkomen, heb ik een aanvullend artikel geschreven voor het tijdschrift "Holland", waarin ik heb kunnen duidelijk maken, dat het Graduale niet afkomstig is van de Haarlemse Sint Bavo, zoals beweerd werd, maar van het in die jaren juist opgerichte Augustijnenklooster aan het Spaarne. Er komen drie miniaturen in het handschrift voor, waarop Augustijnen-eremieten zijn afgebeeld, onder andere bij de legende van Sint Augustinus met het Christus-kind.

Het bijzondere daarvan is, dat voor het eerst in de Lage Landen deze legende (zie afbeelding) in een Augustijns milieu ten tonele wordt gevoerd. De Heilige Vader draagt namelijk onder zijn bisschopsmantel het Augustijnshabit. Tegen de achtergrond van het bovenstaande is dat niet verwonderlijk.

ALBERICUS DE MEIJER

Miniatuur uit het augustijns Graduale van Haarlem, ca. 1493 (thans Public Library, New York).

